

Глава 1. ПОНЯТТЯ І СИСТЕМА ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

§ 1. Поняття та ознаки юридичної науки

Юриспруденція, або правознавство — спеціалізована галузь знань у сфері суспільствознавства. Якщо суспільствознавство — це наука про суспільство взагалі, то правознавство — система знань у галузі права і держави. Термін «правознавство» тотожний терміну «юриспруденція».

Термін «юриспруденція» виник у Стародавньому Римі наприкінці IV — на початку III століття до н.е. (лат. *jurisprudentia* — знання права) і зараз вживається у значеннях:

- науки про право і державу, тобто юридичної науки, інакше — теоретичної діяльності у галузі права;
- професійної практичної діяльності юриста (суддя, прокурор, слідчий, нотаріус, адвокат тощо).

Юридична наука — це система знань про об'єктивні властивості права і держави в їх поняттєво-юридичному розумінні та вираженні, про загальні та окремі закономірності виникнення, розвитку та функціонування держави і права в їх структурній багатоманітності.

Основні риси (ознаки) юридичної науки:

1. Суспільна наука, що має прикладний характер. Вона покликана обслуговувати потреби громадського життя, юридичної практики, юридичної освіти, забезпечувати юридичних робітників необхідними даними про видання і застосування законів.
2. Наука, що має властивості точних наук. Юридична наука включає в основному конкретні знання, виражені у точних конструкціях, співвідношеннях, як і природничі науки. Юриспруденцію деякою мірою можна порівняти з медичною наукою, яка також поєднує теоретичну і прикладну (практичну) спрямованість. Юрист, як і лікар, має справу зі здоров'ям і життям. Діяльність юриста стосується «здоров'я» суспільства у цілому, духовного життя людини. Юрист проводить профілактичну роботу, «лікує» пороки у суспільному житті, духовному світі людини.

У цьому полягає гуманістична спрямованість професій юриста і лікаря, які виникли за стародавніх часів.

3. Наука, що втілює у собі позитивні якості наук про мислення.

Вона досліджує питання, пов'язані зі спроможністю відобразити об'єктивну дійсність у правових судженнях і поняттях у процесі створення і застосування законів (вивчення обставин юридичної справи, тлумачення законів і т. і.). Так, скажімо, одна із юридичних дисциплін — криміналістика^[1] присвячена специфічним питанням людського мислення, застосуванню багатьох спеціальних знань при розслідуванні злочинів.

Отже, юридична наука вбирає в себе якості всіх трьох основних галузей людських знань — суспільних наук, природничих наук, наук про мислення.

Головне призначення теоретичної юриспруденції (юридичної науки) — бути науковим орієнтиром для практики державного і правового будівництва на підґрунті пізнання і усвідомлення відповідних суспільних процесів та явищ. Юридична наука в сучасній Україні ґрунтується на досягненнях і досвіді вітчизняної юриспруденції та юриспруденції інших країн, на ідеях і цінностях прав і свобод людини, панування права і соціально-правової державності.

§ 2. Об'єкти, предмет, метод, функції юридичної науки

Поняття юридичної науки можна розкрити через розуміння об'єктів, предмета, методу і функцій. Під об'єктами маються на увазі конкретні сфери (сторони) об'єктивної дійсності, під предметом науки — певний зріз (частина) об'єкта пізнання.

Об'єктами юридичної науки є держава і право — фактично два об'єкти. Проте юриспруденція, як і кожна наука, має один предмет вивчення.

Вихідним для визначення поняття юриспруденції є право, що включає у себе правове поняття держави. Держава і право пізнаються і досліджуються як складові моменти єдиного об'єкта юридичної науки. В основу їх вивчення покладено один принцип і критерій юридичності, що конкретизується в окремих сферах і напрямках юридичного пізнання держави і права. Ця конкретизація присутня в усіх окремих визначеннях і характеристиках держави і права, у системі понять юридичної науки в цілому та окремих юридичних наук.

Предмет юридичної науки — об'єктивні властивості права і держави в їх поняттєво-юридичному розумінні та вираженні, загальні та окремі закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави і права в їх структурній багатоманітності.

Якщо предмет юридичної науки — це поняття права в усіх аспектах його теоретико-пізнавального прояву і вираження, то предмет кожної окремої юридичної науки — якийсь певний елемент юридичної дійсності.

Метод юриспруденції являє собою засіб юридичного пізнання, створення та організації юридичного знання. За допомогою юридичного методу предмет юриспруденції конкретизується і оформлюється у відповідну юридичну теорію (юридичну науку) як єдину систему знань про державу і право, висловлену в поняттях.

Основний метод юридичної науки — філософська діалектика (матеріалістична та ідеалістична).

Функції юридичної науки — основні напрямки розуміння і вираження юридичного знання:

— онтологічна (пізнавальна) -- вивчення фундаментальних якостей матерії права, найзагальніших сутнісних явищ і процесів у державному житті, відкриття раніше невідомих закономірностей буття держави і права;

— евристична — пізнання нового в державно-правовому житті, відкриття раніше невідомих закономірностей буття держави і права;

— прогностична — передбачення розвитку державно-правових процесів;

- практично-організаційна — обслуговування практики;
- методологічна — дослідження і розробка засобів вивчення правової дійсності;
- ідеологічна — вплив на розвиток правової культури суспільства і людини;
- політична — допомога у формуванні державно-правової політики, роз'ясненні політичних і законодавчих рішень.

§ 3. Юриспруденція як система юридичних наук

У системі суспільних наук юридична наука (правознавство) виступає як єдина галузь знань, предметом вивчення якої є держава і право. Ця галузь знань є системою взаємозалежних юридичних наук, яка за сферами прояву може бути диференційована на цикли наук:

- теоретично-історичні (теорія держави і права, історія держави і права та ін.);
- державознавчі (державне право, адміністративне право та ін.);
- цивілістичні (цивільне право, цивільний процес, господарський процес, сімейне право та ін.);
- криміналістичні (кримінальне право, кримінальний процес, виправно-трудова право та ін.).

Окреме місце посідають науки, які вивчають такі, що реалізують право, відносини між державами — міжнародне право (приватне і публічне), а також науки, що вивчають державу і право інших країн.

Кожна з зазначених наук є юридичною, має свої предмет і методи вивчення. Разом вони входять до поняття «юридична наука». Якщо предмет юридичної науки в цілому — це поняття права в усіх аспектах його теоретико-пізнавального прояву і виразу, то предмет кожної окремої юридичної науки як складової предмета юридичної науки в цілому — це один з аспектів поняття права, якась певна сторона юридичної дійсності. Відтак, юридична наука (правознавство) — єдина і водночас диференційована наука.

Держава і право у своєму розвитку впливають на юридичну науку, яка постійно збагачується. З'являються нові або ускладнюються існуючі правові інститути і явища (іпотека, застава, траст, приватизація, комерціалізація тощо). Виникають нові суб'єкти права (банки, акціонерні товариства, комерційні структури тощо). Розширюються сфери цивільного обороту. Зростають права громадян. Усе це стимулює появу на дереві юридичного знання нових наукових напрямків.

У розвитку юридичного знання момент новизни тісно пов'язаний із моментом спадкоємності. Нова форма в юриспруденції змінює застарілу. Одночасно утримуються і сприймаються практично і науково значущі результати, які набувають нових властивостей на вищому витку розвитку.

Науково-технічний прогрес, спеціалізація наукового знання, зміна тих чи інших суспільних процесів покликали до життя космічне, атомне, комп'ютерне право. Несприятливе становище з охороною довкілля змусило наукове співтовариство зайнятися

розробкою екологічного (природоохоронного) права. Соціально-економічні зміни в суспільстві, пов'язані з розвитком ринкових відносин, призвели до виділення підприємницького (комерційного), податкового, банківського, біржового права.

Юридичну науку як систему юридичних наук можна представити через структуру — внутрішній поділ на основні групи (види) наук, що знаходяться у взаємному зв'язку:

- 1) теоретико-історичні (теорія держави і права, історія держави і права — загальна і вітчизняна, історія учень про державу і право);
- 2) галузеві (державне право, цивільне право, кримінальне право, трудове право, сімейне право, адміністративне право, фінансове право, екологічне право, комерційне право та ін.) і міжгалузеві (кримінологія, прокурорський нагляд, організація правосуддя);
- 3) спеціальні прикладні (криміналістика, судова медицина, судова психологія, судова бухгалтерія та ін.). Прикладні науки є комплексними. Для вирішення правових питань вони використовують положення і висновки як юридичних, так і неюридичних наук (фізики, хімії, загальної теорії статистики, медицини та ін.);
- 4) науки, що вивчають публічне і приватне міжнародне право, конституційне право інших країн та ін.

У складі правознавства історично першими виникли галузеві науки. Теоретико-історичні науки стали результатом вивчення закономірностей правової дійсності, теоретичним узагальненням державно-правових знань, здобутих протягом історії.

У наші дні використовуються результати багатовікових досягнень у царині пізнання права, закону, держави. Правознавство перебуває в стані підйому, що пов'язано з об'єктивними умовами — переходом до ринкових відносин, суверенізацією України, формуванням нового мислення, концептуальною основою якого є права людини.

□ Криміналістика (від лат. *crimīnalis* — стосується злочину, обвинувачення) — наука про тактику, методiku розкриття і розслідування злочинів і застосування науково-технічних засобів у боротьбі з ними.

Глава 2. ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНА НАУКА

§ 1. Виникнення загальної теорії держави і права

Як виникла теорія держави і права? Вже підкреслювалося, що спочатку з'явилися галузеві науки. Поступово йшов процес поділу юридичних наук. Чим більше поглиблювалася їх диференціація, тим більшою була потреба у зустрічному процесі — об'єднанні знань. Інтеграція знань передбачає поглиблення думки в природу явищ, а диференціація — її збагачення. Потреби суспільної практики викликали необхідність концентрації уваги безпосередньо на закономірностях правової дійсності, їх вивчення було покладено до основи формування загальнотеоретичних (історико-теоретичних) наук.

Загальна теорія держави і права не відразу сформувалася з такою назвою і змістом. Теорія права (*legal theory*) є німецьким поняттям, уживаним у континентально-європейському

правовому регіоні. Це поняття не властиве англо-американській правовій думці. Тут оперують поняттям «юриспруденція». У Західній Європі та Росії теорія держави і права склалася в XVIII -XIX століттях на підґрунті таких наук і навчальних дисциплін, як енциклопедія права, філософія права.

Енциклопедія права як навчальна дисципліна виникла ще у XVII ст. Одним із перших підручників була «Універсальна енциклопедія права» Г. Гунніуса, видана в 1675 р. Широко відомі також роботи з енциклопедії права К. Неволіна, Е. Трубецько-го, Г. Чичеріна та інших (XIX — початок XX ст.).

Спочатку енциклопедія права не мала чітко окресленого предмета і єдиної стрункої системи. Вона містила перелік і огляд усіх юридичних наук як початкових відомостей про право, різні його галузі та методи вивчення. По-різному вирішувалося питання про статус енциклопедії права. Одні вчені розглядали її як самостійну юридичну науку зі своїм предметом і методом, інші — тільки як навчальну дисципліну. Поступово вона почала тлумачитися як загальне вчення про право, котре охоплювало увесь зміст правознавства в єдності і системі, в його основних і загальних засадах.

Такий підхід виходив за рамки звичайного розуміння енциклопедії як конспективного викладу окремих правових наук. У 70— 80-х роках XIX ст. у країнах Західної Європи, Росії, Україні затвердилася назва нової навчальної дисципліни — загальна теорія права, котра являла собою узагальнюючу галузь знань.

Попередницею загальної теорії держави і права була також філософія права, яка ґрунтувалася на теорії природного права. Першими авторами, що ввели термін «філософія права» у науковий обіг, були Гуго (1798), Гегель (1820), Остин (1832). Певний поштовх до оформлення філософії права як внутрішньо узгодженої єдиної узагальнюючої науки про право був даний Ф. Шеллінгом (1803).

Термін «теорія права» замість «філософії права» був введений А. Меркелем у 70-х роках XIX ст., причому не в значенні ідеальних першооснов права (такий підхід властивий теорії природного права, що була покладена до основи філософії права), а у значенні чинної системи правових норм. У такий спосіб на основі енциклопедії права і філософії права поступово сформувалася загальна теорія права, яка охоплює як філософське осмислення правової дійсності, так і найзагальніші уявлення про систему юридичних наук.

На початку XX ст. при вивченні «загальної юриспруденції» (теорії права) перейшли від порівняльного аналізу змісту правових норм і понять до дослідження структури, функцій правових норм і правових систем. Спеціалісти в галузі теорії права у Західній Європі Г.Кельзен і Л.Дюгі заснували «Міжнародний журнал теорії права». Тематика публікацій була орієнтована на розробку загальних проблем для різноманітних правових систем: природа права, співвідношення держави і права, права і суспільства, фундаментальні поняття і методи теорії права. Теорія держави і права стала фундаментальною юридичною наукою.

У розвитку теорії держави і права в континентальній Європі була перерва, пов'язана з відродженням після Другої світової війни філософії права, зверненої не до досвіду, а до ідеї. У СРСР такої перерви в розвитку теорії держави і права не було, хоча поширення ідей філософії права не пройшло безслідно.

У 60-ті роки XX ст. почалося відродження теорії держави і права на базі розвитку нових галузей — інформатики, кібернетики, деонтичної логіки, соціології права та ін. Нині

теорія держави і права є міждисциплінарною наукою. Вона використовує досягнення як галузевих юридичних наук, так й інших суспільних наук. При цьому виконує інтегруючу функцію: по-перше, забезпечує взаємодію різноманітних наук у дослідженні права; по-друге, об'єднує результати їх досліджень з елементами філософії права.

§ 2. Предмет теорії держави і права

Теорія держави і права — система наукових знань про об'єктивні властивості держави і права (їх внутрішню структуру і логіку розвитку); про основні та загальні закономірності виникнення, розвитку і функціонування державно-правових явищ.

Як і будь-яка інша наука, теорія держави і права має свій предмет і метод. Предмет науки (або навчальної дисципліни) - це коло питань, які вона вивчає (відповідає на питання «що?»). Метод науки (або навчальної дисципліни) — це засіб або сукупність засобів, за допомогою яких вивчається предмет (відповідає на питання «як?»).

Предмет теорії держави і права — об'єктивні властивості держави і права, основні та загальні закономірності виникнення, розвитку і функціонування державних і правових явищ.

Основні ознаки теорії держави і права:

1. Вивчає державу і право (або: державну і правову системи) у теоретико-узагальненому вигляді. Свідченням тому є категорії - загальні поняття: сутність держави, форма держави, тип держави, функція держави, сутність права, форма права, система права, правовідносини, механізм правового регулювання тощо.
2. Осягає не усе, а основні та загальні закономірності виникнення, розвитку, функціонування держави і права, їх можна назвати фундаментальними закономірностями, тому що вони однаково властиві різноманітним державам і їх правовим системам. Наприклад, «людина — право — держава» є закономірний системоутворюючий зв'язок, без якого неможливе законодавче закріплення і державне забезпечення прав і свобод людини. Такі основні і загальні закономірності характерні для виникнення держави і права, їх сутності, ознак, функціонування апарату держави, режиму законності та правопорядку та ін. Пізнання закономірностей — це пізнання законів взаємозв'язку явищ.
3. Ґрунтується на єдності та діалектичному взаємозв'язку держави і права. Держава і право — різні соціальні явища, що органічно пов'язані між собою, обумовлюють одне одного, знаходяться у відносинах нерозривної єдності та взаємного проникнення.

Уся побудова держави та її діяльність регламентуються правовими нормами, а правові норми видаються і забезпечуються державою. Держава немислима без права як засобу вирішення державних завдань і виконання своїх фундаментальних функцій. У нормах права держава здобуває своє юридичне оформлення, її діяльність здійснюється тільки на підґрунті правових норм. У цьому відношенні велика роль конституцій, що закріплюють структуру держави, систему її органів, їх завдання, компетенцію, форми діяльності.

Природне право, ідеї свободи і справедливості обумовлюються не державою і не нею даруються. Проте норми позитивного (законодавчого) права, що визначають реальне становище людини, містять різні нормативні розпорядження, що формулюються правотворчими органами держави. Правозастосовними органами вони виконуються, а

правоохоронними органами охороняються від порушень. Не можна пізнати право і державу, досліджуючи їх ізольовано або протиставляючи одне одній.

При науковому вивченні та викладі курсу теорії держави і права цілком прийнятним є відносний поділ теорії держави і теорії права для розуміння специфіки кожної із них.

Таким чином, теорія держави і права є:

- суспільною наукою, тому що вивчає такі суспільні явища, як держава і право;
- юридичною наукою, тому що вивчає лише державну і правову сторони громадського життя;
- загальнотеоретичною наукою, оскільки виявляє і пояснює загальні та основні закономірності розвитку держави і права.

Предмет науки теорії держави і права є історичним. Він змінюється в міру залучення до сфери пізнання нових властивостей і явищ правової і державної дійсності, а також вилучення всього того, що виявляється ілюзією, помилкою, оманною.

§ 3. Функції теорії держави і права

Функції теорії держави і права — основні напрямки її теоретичного і практичного призначення, виконувани в суспільстві з метою його прогресивного перетворення.

1. Онтологічна (онтологія — поняття існуючого) — виражається в пізнанні та поясненні явищ і процесів державного і правового життя суспільства. Теорія держави і права не лише вивчає в узагальненій формі державно-правову систему, а й пояснює об'єктивні процеси її розвитку, з'ясовує, які саме закономірності лежать в підґрунті цих процесів, визначає їх зміст і сутність.
2. Евристична (евристика — мистецтво знаходження істини) - виражається як у глибинному пізнанні основних закономірностей державно-правового життя, так і в з'ясуванні їх тенденцій, відкритті нових закономірностей, збагаченні новими знаннями про розвиток держави і права («нарощення» знань).
3. Прогностична — виражається в передбаченні («погляд у майбутнє») подальшого розвитку держави і права на основі адекватного відображення його об'єктивних закономірностей. Наприклад, визначення шляхів подальшого вдосконалення законодавства і практики його застосування. Істинність гіпотез, висунутих теорією держави і права, перевіряється практикою.
4. Методологічна — виражається у формуванні поняттєвого апарату системи юридичних наук, створенні універсальної юридичної мови, що забезпечує однаковість у класифікації та оцінці явищ фахівцями різних галузей права.
5. Ідеологічна — полягає у розробці фундаментальних ідей про шляхи прогресивного розвитку держави і права, що впливають на правову свідомість громадян і суспільства (наприклад, ідея про демократичну, соціальну правову державу).
6. Політична — виражається у впливі на формування політичного курсу держави, політичної системи суспільства та у забезпеченні їх науковості.

7. Науково-прикладна — полягає у розробці рекомендацій для практичного вирішення завдань державно-правового будівництва — підготування законопроектів і проектів інших нормативно-правових актів, рішень, що виносяться правозастосовними органами.

§ 4. Метод теорії держави і права

Метод теорії держави і права — це сукупність логічних прийомів і конкретних засобів пізнання загальних і основних закономірностей виникнення, розвитку і функціонування держави і права. Метод не слід плутати з методикою (сукупністю засобів доцільного вивчення явища). Його слід розглядати як вихідну базисну категорію методології.

Методологія (вчення про методи) — система певних теоретичних принципів, логічних прийомів, конкретних засобів дослідження предмета науки. Теоретичні принципи — історизм, єдність логічного та історичного. Логічні прийоми — дедуктивний та індуктивний умовивід, аналіз і синтез, порівняння, узагальнення. Конкретні засоби дослідження — інструменти пізнання, що застосовуються для встановлення знання про досліджуваний предмет.

Методи науки теорії держави і права поділяються на загальні, окремі (конкретні) і спеціальні.

Загальним методом теорії права і держави, як і всіх суспільних наук, є метод філософської діалектики (матеріалістичної та ідеалістичної). Він полягає у підході до вивчення держави і права, який ґрунтується на загальних закономірних зв'язках розвитку буття і свідомості. Наприклад, метод філософської діалектики припускає розгляд права як явища, котре: 1) визначається природою людини і умовами життя суспільства; 2) пов'язано з іншими соціальними явищами, пронизує сферу суспільних відносин — економічних, політичних, духовних та ін.; 3) перебуває у постійному розвитку, якісному відновленні (рабовласницьке, феодальне, буржуазне, неокapіталістичне право).

Загальний метод філософської діалектики розкривається через:

1) логічний метод сходження від простого до складного, від абстрактного до конкретного. Це метод діалектичної логіки — логіки теоретичного відтворення генези предмета. Відповідно до цього методу пізнання здійснюється в два етапи. На першому етапі пізнання об'єкта сприймається як деяке неподільне ціле. На другому, за допомогою аналізу, об'єкт пізнається конкретними частинами. Абстрактне розуміється як односторонність знання, а конкретне — як його повнота, змістовність. Таким чином, відбувається рух від менш змістовного знання до більш змістовного. Наприклад, теорія держави і права розпочинається з аналізу процесу розпаду первіснообщинного ладу і становлення державно-правових явищ. Потім вивчаються більш складні відносини, що лежать в основі держави і права, причому простіше явище розглядається раніше тому, що його легко зрозуміти, і воно історично передує складнішому явищу;

2) метод (принцип) єдності логічного та історичного. Сутність історичного методу полягає у тому, що процес розвитку державно-правових явищ відтворюється в усій багатогранності, в усій повноті — із усіма випадковостями, зигзагами, частковостями, що перекручують об'єктивну логіку розвитку; із усім позитивним, що накопичено історичним досвідом. При логічному дослідженні держави і права важливо відволіктися від усіх випадків, окремих фактів, особливостей, несуттєвого, тобто теоретично відтворити об'єкт у сутнісних, закономірних зв'язках, уявити необхідне — загальне і особливе — у процесі розвитку того чи іншого явища. Метод єдності історичного і логічного в теорії держави і

права служить методологічною основою дослідження як закономірностей виникнення і розвитку держави і права, так і закономірностей держави і права, «що встановилися»;

3) системно-структурний метод, котрий припускає, що всі державно-правові явища розглядаються як елементи систем. Право, держава, їх структурні підрозділи є відкритими системами, що складаються із систем нижчого порядку і належать до ширших систем. Так, первинна клітина права — його норма — є частиною цілісної системи права; система права — частиною правової системи держави. Норму права можна пізнати лише в тісному логічному зв'язку з іншими нормами; систему права — у зв'язку з елементами правової системи: законодавством, правосвідомістю, правовою культурою та ін. Найчастіше системно-структурний метод дозволяє досягнути взаємодію держави і права як комплексний процес з усіма його проявами, простежити зв'язки між причиною і наслідком у державно-правових явищах.

Основні окремі (конкретні) методи теорії держави і права: 1) формально-догматичний (юридико-технічний) метод припускає вивчення права як такого, у «чистому вигляді», поза зв'язку з економікою, політикою, мораллю та іншими соціальними явищами. Його призначення полягає в аналізі чинного законодавства і практики його застосування державними органами, у виявленні зовнішніх, очевидних аспектів правових явищ без проникнення у внутрішні сутнісні сторони та зв'язки. Він здійснюється за допомогою формально-логічних прийомів: аналізу і синтезу, індукції та дедукції, абстракції та інших, що сприяють встановленню зовнішніх ознак правових явищ, їхніх відмінностей одне від одного, виробки понять та їх визначень у стислих формулах. Прикладами можуть бути поняття «суб'єкт права», «нормативний акт», «гіпотеза», «санкція», «дієздатність», «правоздатність» тощо;

2) соціологічний метод полягає в дослідженні права не на рівні абстрактних категорій, а на підставі конкретних соціальних фактів. Соціологічний метод містить у собі такі засоби, як аналіз статистичних даних і різного роду документів, соціально-правовий експеримент, опитування населення і т. ін. Наприклад, засоби аналізу письмових документів (звітів, службових записок тощо) забезпечують достовірність знань про події, факти, необхідні для дослідника;

3) статистичний метод використовується для встановлення статистичних даних про предмет вивчення, скажімо, даних про кількість правопорушень, про відсоток економічних злочинів тощо;

4) конкретно-історичний метод допомагає вивчити специфіку державно-правового явища конкретного історичного періоду, простежити динаміку його розвитку, наприклад, особливості соціального регулювання в період первіснообщинного ладу, ранньої державності, сучасної правової держави та ін.;

5) порівняльно-правовий метод припускає зіставлення юридичних понять, явищ і процесів і виявлення між ними схожості та відмінностей. Порівняння дозволяє класифікувати державно-правові явища, з'ясувати їх історичну послідовність, генетичні зв'язки між ними.

Використання порівняльного методу в правовій сфері призвело до формування відносно самостійної науки — порівняльного правознавства (порівняння сучасних правових систем світу), а в державній сфері — порівняльного державознавства.

Спеціальні методи — методи, що ґрунтуються на досягненнях суспільних і технічних наук:

математичний;

кібернетичний;

психологічний та ін.

З метою різнобічного пізнання держави і права слід користуватися зазначеними методами у сукупності.

§ 5. Теорія держави і права в системі суспільних наук

Теорія держави і права, маючи свій предмет, функції і метод, посідає специфічне місце в системі суспільних (неюридичних) наук.

Розглянемо її співвідношення з філософією, економічною теорією, соціологією, політологією, соціальною психологією.

Філософія і теорія держави і права. Філософія — це наука про загальні закони розвитку природи, суспільства, мислення. Філософія виробляє узагальнену систему поглядів на світ, місце в ньому людини, загальні принципи буття і пізнання, досліджує пізнавальне, ціннісне, соціально-політичне, моральне, естетичне ставлення людини до світу. Філософія не залишає поза своєю увагою державу і право, однак вона визначає їх сутність, природу, призначення і місце в системі соціальних явищ і цим обмежується. Що стосується теорії держави і права, то вона вивчає державу і право багатогранне, звертаючись при цьому до передових досягнень філософії і використовуючи філософські категорії — сутність, зміст і форма, частина і ціле, можливість і дійсність, система і структура та ін.

Філософія виробляє засоби світоглядної орієнтації людини, дає ключ до розгадки державно-правових явищ. Теорія держави і права озброює філософію матеріалом, який дозволяє робити узагальнення і формулювати загальні принципи соціального прогресу, свободи, а також виробляти загально методологічні принципи дослідження в галузі всіх окремих наук, у тому числі в царині держави і права.

Не випадковим є те, що філософія права як частина загальної філософії започаткувала теорію держави і права, перетворилася на методологічне підґрунтя юриспруденції завдяки дослідженню глобальних державно-правових категорій (насамперед категорії «право»). Однак філософія права не займається практичним вивченням основних закономірностей держави і права. Вона не підмінює собою теорію, покликану здійснювати аналіз емпіричного матеріалу, що міститься в історично сформованих нормах права, у переплетінні випадкового і необхідного в правовій дійсності, у порівнянні правових систем держав. Філософія права зосереджується на методологічному аспекті пізнання правових явищ і процесів, вивчає їх з філософської точки зору. Можна сказати, що філософія права — це система знань про фундаментальні принципи буття права, про онтологічну природу права, його людську і соціальну сутність. Центральною частиною, фундаментом філософії права є філософія прав людини.

Останнім часом, завдяки тісному зв'язку логіки і теорії держави і права, сформувалася як самостійна наука логіка права. Її досягнення широко використовуються в теорії права.

Економічна теорія і теорія держави і права. Економічна теорія вивчає систему виробничих відносин, організацію господарського життя, поведінку індивідів та інститутів, що займаються виробництвом, обміном і споживанням товарів і послуг. Теорія держави і права використовує положення і висновки економічної теорії, у тому числі такі її категорії, як виробничі відносини, продуктивні сили, власність, статутний капітал та ін. Якщо предмет економічної теорії охоплює закономірності економічних явищ, то предмет теорії держави і права — закономірності державних і правових явищ. Між цими науками існують тісна взаємодія, взаємопроникнення, взаємовплив. Економічні відносини потребують найадекватніших собі державно-правових інститутів. Інститути держави і права, виникаючи у відповідь на економічні потреби, самі виступають важливим чинником формування соціально-економічних відносин.

Соціологія і теорія держави і права. Соціологія — наука про суспільство в цілому та окремі його структури, соціальні групи, про соціальні процеси, закономірності індивідуальної та групової поведінки. Об'єктом соціологічного дослідження є всі соціальні явища, у тому числі державно-правові. Будучи засобом пізнання держави і права, соціологія завдяки цьому поглиблює свій власний предмет. Теорія держави і права використовує результати соціологічних експериментів для підвищення соціальної ефективності норм права, засобів удосконалення державного апарату, пізнання причин і умов правопорушень, вивчення рівнів правосвідомості, соціальної структури та ін. На стику цих наук утворилася соціологія права як наука про соціальні умови існування, розвитку і дії права.

Політологія і теорія держави і права. Політологія досліджує політику — діяльність і відносини у здійсненні влади в суспільстві, а також закономірності функціонування і розвитку політики і політичної влади, політичних інтересів, відносин, свідомості, діяльності. Об'єкт політології — політичне життя суспільства в різних проявах, діяльність держави та її органів, політичних партій, політичних і громадських організацій, поведінка людей тощо. Питань права політологія торкається менше (лише при вивченні методів досягнення влади праву відводиться першорядне місце), а питання держави, співвідношення цивільного суспільства і держави, людини і держави в ній посідають значне місце. Проте їх вивчення відбувається з точки зору політичної, а не юридичної. Теорія держави і права покликана досліджувати державу як правове явище.

Політологія у певний спосіб, як і філософія, озброює теорію держави і права матеріалом, котрий дозволяє різнобічне вивчити питання про місце держави і права в політичній сфері і політичних процесах, про взаємодію держави з іншими політичними інститутами. У свою чергу, політологія користується теоретико-юридичними досягненнями у вивченні проблем держави.

На стику теорії держави і права та політології формується наука політології права як система знань про державну правову політику, про стрижневі напрямки політичного розвитку держави і права, що ґрунтуються на об'єктивних закономірностях цього розвитку.

Соціальна психологія і теорія держави і права. Соціальна психологія (від грец. *psyche* — душа, *logos* — вчення) вивчає закономірності, механізми і факти психічного життя людини, соціальної групи, суспільства, її увага зосереджена на закономірностях поведінки людей, обумовленої їх належністю до соціальних груп. Досягнення соціальної психології враховуються теорією держави і права при вивченні правосвідомості, ефективності впливу права на поведінку людей і т. ін. Соціальна психологія допомагає теорії держави і права узагальнювати результати практичної діяльності державно-правових інститутів

(насамперед інститутів управління), поведінки посадових осіб і громадян за допомогою виявлення соціально-психологічних механізмів. На стику соціальної психології і права успішно розвивається правова психологія, яка вивчає психічні закономірності практичної юридичної діяльності.

§ 6. Теорія держави і права в системі юридичних наук

Теорія держави і права належить до системи юридичних наук, об'єднаних загальною назвою — правознавство.

За класифікацією юридичних наук вона належить до теоретико-історичних наук разом з історією держави і права та історією політичних і правових вчень (або вчень про державу і право).

Історія держави і права вивчає процес історичного розвитку державно-правових форм життя конкретних країн у хронологічному порядку, тобто застосовує переважно історичний метод. Теорія держави і права досліджує розвиток держави і права в узагальнено-теоретичному вигляді, тобто застосовує переважно формально-логічний метод. Конкретні дані історії держави і права використовуються теорією держави і права для теоретичних узагальнень, вироблення загальних закономірностей розвитку держави і права різних народів у конкретні історичні періоди.

Історія вчень про державу і право досліджує і висвітлює історію виникнення і розвитку теоретичних знань про державу і право. Історично закономірний процес накопичення людьми уявлень про державно-правові явища відбивається у вченнях, теоріях, ідеях мислителів різних народів світу (Аристотеля, Монтеск'є, Руссо, Канта та ін.). Теорія держави і права вивчає результати їх пошуків у вигляді узагальнень і відіграє суттєву роль як одна з найважливіших передумов удосконалення теоретичних розробок проблем держави і права. Історія вчень про державу і право немов би виступає історичною частиною теорії держави і права. Вона поставляє матеріал про історичне формування поняттєвого апарату теорії. Наприклад, теорія держави і права досліджує проблему державного суверенітету (поняття, види, ознаки). Історія вчень про державу і право надає відомості про те, коли (XVI ст.), ким (французьким мислителем Жаном Боденом) і у зв'язку з чим (з метою обґрунтування абсолютної монархії) уперше було розроблене поняття державного суверенітету, розкриває його основні ознаки в трактуванні цього мислителя.

Якими є взаємовідносини теорії держави і права і галузевих юридичних наук ?

Теорія держави і права — наука, що має відносну самостійність щодо інших юридичних наук завдяки безпосередньому зв'язку з державно-правовою дійсністю. Всі галузеві юридичні науки — емпіричні. Це означає, що усі вони ґрунтуються на фактах, тобто на даних або явищах, що спостерігаються і піддаються перевірці. Завдання теорії держави і права полягає у тому, щоб систематизувати, витлумачити та узагальнити факти державно-правової дійсності. Вона вносить порядок і смисл до набору фактів, налагоджує належні взаємозв'язки між ними і виводить із них певні узагальнення. Теорія без фактів може бути порожньою, але факти без теорії — нісенітні. Теорія держави і права вивчає основні загальні закономірності державних і правових явищ у цілому, незалежно від того, у якій конкретній сфері громадського життя вони відбуваються. Вона сама безпосередньо, за допомогою своїх методів і прийомів осягає головне і глибинне в державі і праві, знаходячи його в юридичній практиці.

Теорія держави і права — узагальнююча загальнотеоретична наука відносно інших юридичних наук, яка інтегрує їх досягнення.

Галузеві юридичні науки (наука кримінального права, наука цивільного права, наука адміністративного права та ін.) вивчають певні державно-правові явища (правовідносини, правопорушення тощо) з точки зору характеристик, властивих даним явищам у конкретних сферах правового і державного життя.

Кожна з наук, суміжних із теорією держави і права, орієнтується лише на один з аспектів вивчення держави і права. Теорію держави і права відрізняє узагальнюючий, об'єднуючий і цілісний підхід, що враховує результати досліджень інших наук для вироблення найвідповіднішої позиції у змалюванні, аналізі та поясненні «правових даних».

Теорія держави і права не підміняє теорію галузевих юридичних наук і не розчиняється в ній. Кожна галузева юридична наука досліджує закономірності та особливості власного предмета. Сфера теоретичних узагальнень у галузевих юридичних науках значно вужче, ніж у теорії держави і права. Так, теорія держави і права вивчає не кримінально-правові злочини (галузь науки кримінального права), не цивільно-правові правопорушення (галузь науки цивільного права) тощо, а правопорушення в узагальненому вигляді, враховує загальне і особливе, що властиво усім видам правопорушень.

У рамках теорії держави і права відбувається підсумовування знань, отриманих галузевими і спеціальними юридичними науками, а також загальнотеоретичних даних, здобутих при вивченні юридичної практики. Іншими словами, теорія держави і права є систематизований результат знань, накопичених окремими юридичними науками і юридичною практикою.

Теорія держави і права — методологічна, базова наука відносно галузевих юридичних наук, її висновки, загальнотеоретичні положення є підґрунтям для вирішення спеціальних питань галузевих наук. Виробляючи свою галузеву теорію, ці юридичні науки керуються методологічними положеннями теорії держави і права. Так, модель правового статусу підозрюваного (галузь науки кримінального процесу) ґрунтується на загальнотеоретичній моделі правового статусу людини.

Теорія держави і права формує свої висновки в тісному зв'язку з галузевими науками, використовує фактичний матеріал, що міститься в них, спирається на їх досягнення. Це забезпечує цілісність наукових уявлень і єдність категоріального апарату в усіх юридичних науках. Основні державно-правові категорії поняттєвого апарату науки теорії держави і права — загальні для всієї юридичної науки.

У взаємовідносинах теорії держави і права і галузевих юридичних наук існує своєрідна рівноправність, яка полягає у взаємному збагаченні і взаємній допомозі в пізнанні системи закономірностей держави і права.

Отже, місце теорії держави і права в системі юридичних наук визначається тим, що вона:

- 1) є загальнотеоретичною, методологічною, базовою щодо інших юридичних наук;
- 2) об'єднує і використовує дані і висновки юридичних наук з метою більш глибоких загальнотеоретичних узагальнень;

3) досліджує (змальовує, аналізує, пояснює) основні закономірності розвитку держави і права в цілому;

4) виробляє загальні поняття, принципи, на які спираються інші юридичні науки.

Схематично взаємовідносини теорії держави і права з неюридичними і юридичними науками можна зобразити так:

Галузеві юридичні науки

Теорія держави і права

Філософія права	Соціологія права		Політологія права	Правова психологія
Філософія	Соціологія	Економічна теорія	Політологія	Соціальна психологія

Слід зважити на те, що зміст навчальної дисципліни визначається змістом досліджуваної науки. Водночас система навчальної дисципліни є зменшеною проекцією системи науки.

Високий рівень розвитку науки теорії держави і права в змозі забезпечити якісну систему викладання з урахуванням спеціалізації вищої юридичної освіти.